

ХАЙНЦ МИКЛАС (Фрайбург)

КЪДЕ СА ОТИШЛИ ПАРОРИЙСКИТЕ РЪКОПИСИ?

Не само историците, но и теолози и слависти с историческо разбиране са единни в мнението, че тази година (1989 – б. р.) едно събитие от миналото заслужава особено внимание и припомняне. Става дума за битката на Косово поле: с нея всъщност преди шестотин години започна османският период в историята на Балканите, който повече от всяко друго събитие измени облика на тази част на света. Ако го разглеждаме във връзка с мястото и предмета на нашия симпозиум, пред нас се откриват три значителни обстоятелства:

— Както става нередко в историята, един културен разцвет предшества една политическа катастрофа.

— Напредването на османските войски и башибозуците води именно по време и непосредствено след тоя разцвет до усилена миграция на културни дейци и произведения на културата, (която в православния свят изобщо винаги е била по-оживена, отколкото на запад).

— Като последствие на преселванията, но още повече на разрушенията по време на османското нашествие, от някогашното компактно множество културни произведения днес са останали сравнително малобройни разпръснати източници.

Едва ли някъде на Балканите загубата на книги в резултат на „*instabilitas loci*“ и разрушенията през разглежданото време се чувства по-силно, отколкото в средищата на Търновската школа. В генеалогична последователност това са свързаните с имената на Григорий Синаит, Теодосий и Евтимий Търновски три манастира: „Света Богородица“ в Парория (след 1325 г.), „Свети Никола“ (?) в Килифарево (от ок. 1350 г.), „Света Троица“ край Търново (от ок. 1371 г.). Това се отнася, разбира се, и до други важни центрове във и извън пределите на България, в които представители на интересувания ни литературен кръг са преминали част от творческия си път.

От само себе си се разбира, че при това положение на нещата едно

методическо изискване придобива за изследователя особена тежест, а именно: от разпръснатите като мозайка налични материали да се реконструира изходното състояние на първичните източници въз основа на преки и непреки исторически сведения. Това в края на краищата означава само, че трябва да проследим с криминалистичен нюх различните странствания на текстове и книги, както и на творци, от едно място на друго. Едва когато познаем пътищата на оригиналите, преводите и преписите, можем да отговорим на всички други въпроси, изхождащи от темата.

Макар в общ контекст, това изискване в последно време бе взето под внимание и последователно следвано преди всичко от заслужилия майстор на българската археография, професор Куйо Куев в неговия труд „Съдбата на старобългарската ръкописна книга през вековете” (второ изд. : С. 1986), а също и в излязлата наскоро студия на историка Васил Гюзелев „Училища, скриптории, библиотеки и знания в България, XIII-XIV век” (С. 1985). Можем да споменем още „Средища на българската книжовност, IX-XVIII век” от Георги Чавръков (С. 1987)¹. Моите собствени бележки имат за цел методически и фактически да допълнят споменатите трудове.

Който се е занимавал с изследването на ръкописи – особено с тяхното движение – знае, че тук няма детайли без значение. Според особеностите на случая един текст, една отначало сметната за маловажна приписка, един елемент на художественото оформление или дори сигнатурата на една кола могат да се окажат главни носители на търсената или необходимата информация. Обща рецепта за откриването на връзки между отделни текстове или книги като доказателство за тяхната взаимозависимост и няма, поне не като проста формула. Това, което може и трябва да се направи, е да се структурира масата на възможните информации според техния характер. В най-общ вид една такава класификационна схема би трябвало да обхваща две големи групи ръкописни сведения: **библиографични** (или **библиологични**, в случай, че първият израз изглежда обременен от своето обикновено значение) и **метабиблиографични** (респективно: **метабиблиологични**). Под библиографична (библиологична) информация разбирам всички сведения, които произхождат директно от ръкописа и при това са негова органична част. Към метабиблиографичната информация се отнася оная, която дава сведения върху целия ръкопис или един от структурните му елементи – например приписката на един преписвач върху написания от него текст или споменаването на оригинала (в ръкописа *x*) от копииста (в ръкописа *y*). Метабиблиографичните информации за разлика от библиографичните могат да бъдат преки или косвени: според това дали се отнасят до същия или до някакъв друг ръкопис.

Получава се следната схема:

I. Библиографичните информации обикновено² биват 6 вида:

1/ кодикологични

- 2/ палеографични
- 3/ текстологични
- 4/ езикови, особено графематични
- 5/ отнасящи се до съдържанието на текста и
- 6/ общоисторически (както например сигнатурите или инвентарни бележки в самия ръкопис).

II. Към метабиблиографичните спадат:

- а) директни и
- б) индиректни,

те от своя страна могат да се класифицират въз основа на горепосочените шест категории. С други думи, получават се 18 самостоятелни групи сведения, които принадлежат към 6 основни типа. Обикновено изследователите са склонни да придадат по-голямо значение на метабиблиографичните информации. Една такава йерархизация обаче не може да бъде обоснована. За да стигнем до сигурни изводи, е необходимо съчетаване на данни от различни информационни категории, най-добре както библиографични, така и метабиблиографични. Като илюстрация на това твърдение нека си спомним характерния пример на преписвача, който преписва буквално текста на подложката заедно със субскрипцията на своя предшественик (както е случаят с ръкопис № 15 от Чудовската сбирка на Московския исторически музей).

Да се обърнем сега към практиката. Случаят, който искам да изложа тук, засяга два доста известни ръкописа, връзката между които беше открита от мене още преди няколко години, но досега не е публикувана.

Върху първия от тези два ръкописа, т. е. сборник № 237 от Хлудовата сбирка в ГИМ, беше отбелязано с основание още от Полихроний Агапиевич Сирку³:

„На первое место я ставлю Хлудовский бумажный сборник, относимый к XV в., но по характеру письма его можно относить и к XIV в.... Содержание рукописи в главном аскетического характера; но в ней есть статьи и духовно-нравственного и вообще нравственного содержания, заимствованные нередко из источников известных. .../... Вообще, следует заметить, что по содержанию рукопись представляется одним из самых интересных кодексов времени Иоанна Александра. Сборник, несомненно, составлен в Болгарии частью из готовых статей... частью же из статей, по всей вероятностью вновь переведенных специально для этого сборника.” Оттогава по-подробно с тоя кодекс се е занимавала Светлина Николова в студиите си върху Сводния патерик⁴, аз лично имах възможност накратко да прегледам оригиналния ръкопис на самото място. Въз основа на проведеното още от Николай Петрович Лихачов изследване на водните знаци⁵, както и на палеографските белези, можем да прецизираме датировката на Сирку и да отнесем сборника към четиридесетте до петдесетте години на XIV в. Това е времето, през което Парорийският манастир несъмнено е съществувал, докато основателят му Григорий Синаит може би вече не е бил между живите (+ ок. 1346 г.).

Вторият ръкопис, също сборник, досега не е играл никаква роля в изследванията на Търновската школа, не на последно място и поради факта, че Сирку и неговите съвременници не са го използвали като основа за сравнение. Днес сборникът се съхранява в Националната библиотека във Виена под сигнатурата *slavicus 42*, въпреки че той по всички признаци произхожда от Зографския манастир на Атон. Оттам през 1827 г. е бил купен от Йерней Копитар за Виенската библиотека. В своя опис на славянските ръкописи в Австрия Герхард Биркфелнер е дал подробна характеристика на този кодекс. Същият автор го използва и в своето издание на диалозите на Григорий Велики (т. нар. Римски патерик), където го датира към средата на XIV век⁶. Можем да отбележим, че Биркфелнер използва и споменатия Хлудов сборник за сравнение, без обаче да стигне до никакви изводи за връзката между тях. Казвам това, защото примерът илюстрира, че разглеждането само на текстологични признаци – какъвто е случаят с Биркфелнер – не е винаги достатъчно, за да се разкрие директна взаимна зависимост. Наред със споменатите диалози от Григорий Велики двата ръкописа се отличават и с други общи текстуални особености: между другото голяма част от Сводния патерик, житията на светците Евпраксия и Нифонт „Покаяние и въздвижение“ на Иконома Теофил, част от Тактикона на Никон Черногорец, Стословията на Псевдо-Исихий Ерусалимски, а също и редица паралелни статии от автори като Григорий Нисийски или (Псевдо-) Анастасий Синаит⁷.

По такъв начин сходството на двата сборника е достатъчно документирано по кодикологично-палеографични и текстологични признаци. Към съществените разлики спадат: материалите за писане (при Хлудовия сборник: бомбицин, при Виенския: пергамент), начин на писането (при Хлудовият сборник: дребен полуустав, почти скоропис, от няколко ръце; при Виенския: хубав малък устав от ръката на някой си „грешни Ратко“), ортографията (при Хлудовият сборник: българска-предевтимиева редакция, при Виенския: сръбска с особености на късната рашка ред.). Очевидно е, че тия различия не противоречат а priori на възможността за директна връзка между двата ръкописа.

Досега се занимавахме с такива елементи, които характеризират не само звената между разглежданата двойка, но и в по-голяма или по-малка степен свързват единия или двата сборника с други ръкописи от рода на Лаврентиевия (Иван Александровия) сборник от 1348 г., Виенския сборник № 22 или Пражския кодекс У от сбирката на Шафарик (НМ IX. f. 15)⁸. Изброените до тук ръкописи принадлежат към една типологична група, чийто – очевидни или поне вероятни – генеалогични връзки са още недоказани. Директната зависимост между нашите два ръкописа обаче се изяснява въз основа на четири различни критерия. Решаващо при това е, че първите два са библиографични, а останалите метабиблиографични:

Първият критерий е наличието на един кратък откъс, който при

двата сборника е съставна част на компилация с началното заглавие „Свѣтаго Никона устав послушествован божественными писании. о странноприимѣ еже на црѣкви. и многѣх словес душеполезных“ и е взет от петата книга на „Диоптра“ от Филип Монотроп (ср. прил. II). Както беше доказано в една моя предишна студия, преводът на откъса се отличава явно от направения приблизително по същото време пълен превод на Диоптра, въпреки че не е изключено двата превода да се базират на една и съща гръцка основа⁹.

Сравнението на двата свидетеля дава около 30 варианта, от които 12 са обусловени само от редакцията, т. е. от сърбификацията на първоначалния български текст (коректна замяна на знака за малката носовка с ю, когато е употребена неетимологично, *ят* се заменя с *-а* във формите *всѣ*, *всѣко*, *но*, с *нь* и т.н.). При останалите дивергенции в 14 случая (?) се отнася до изменения в интерпункцията, в друг един случай са разменени позициите на ерови знаци и прочее. Общо взето, налице са графематични разлики без текстологично значение, докато най-малко осем признака посочват приоритета на българския по отношение на сръбския текст (коректурите, направени в хода на превода).

Към двата библиографични критерия се прибавя като най-важен метабиблиографичен наличието на една приписка към откъса от Диоптра в Хлудовия сборник. Тя принадлежи на перото на писача и гласи (л. 190): „Синъ главизинъ изведехъ отъ книги глаголемыя диоптра отъ грѣцъска на вѣлѣгарскоѣ“. По такъв начин изводът за приоритета на Хлудовия сборник в сравнение с Виенския, който следва още от текстовата съпоставка, намира неоспоримо потвърждение. Под съмнение остава само дали Виенското копие произхожда пряко или косвено от Хлудовия ръкопис, респективно превод. Тук ни помага едно щастливо обстоятелство: измежду приписките в Хлудовия сборник намираме една, която е добавена от един по-късен читател, и една втора от друг писач на самия ръкопис. Да се обърнем към забележката на читателя (л. 576): „Я се Грубадин грѣшни писа кепалина ꙗ кѣле заградскон и аще тко прочте сина словца. молю ви братие. рѣцете бог да прости грѣшного грубадина, а вас бог (т. е.: да прости)“¹⁰.

Ако вземем под внимание специфичните сръбски форми *тко*, *грѣшнога*, а също така замяната на *ф* с *п* в *кепалина*, лесно стигаме до предположението, че сръбският читател би могъл да има нещо общо с копииста на Виенския кодекс. И действително: въпреки че приписката е по-небрежно написана от текста на ръкописа, има достатъчно палеографски моменти, които говорят за идентичността на тая ръка с ръката на Ратко, преписвача на Виенския сборник. Ако е необходимо допълнително доказателство, то идва от самия Ратко, който споменава тогава, очевидно вече починалия главен писач Грубадин – понеже Грубадин от своя страна е преводач на извадката от „Диоптра“.

Повече за местонахождението и името на втория (?) писач на Хлудовия сборник узнаваме от втората приписка, която гласи (л. 1036): „Синѣхъ

двоих глакизнах изписа Фудул преведеши из гръцѣька на блѣгарѣьско. когы бѣахмѣ въ пароріе въста врати”.

Тъй като бележките на Фудул и Ратко са добавени само след окончателното оформяне на Хлудовия ръкопис, и фразата „всички братя” логично се отнася най-малко до Грубадин, Фудул и Ратко (а също въз основа на други детайли, анализирани вече в моята предишна студия), могат да бъдат извлечени следните важни изводи:

1. Хлудовият сборник е бил написан между 1340 и 1354 година в областта Парория (в южна Странджа?¹¹) – в принадлежащия на Григориевия манастир скрипторий (споменава се изрично някаква „заградска кула”, която очевидно се е намирала в същия район. Подобни кули, използвани както за отбранителни цели, така и като библиотеки и „книгописни полати”, не са били рядкост по онова време. Ще споменем само кулата, построена по молба на Григорий Синаит от цар Иван Александър).

2. Компиляторът и главният писач на сборника Грубадин е принадлежал очевидно към първото поколение монаси в Парория и може би е бил духовният отец на Ратко, писача на Виенския кодекс.

3. След като в резултат на растящата османска заплаха монасите в Парория разрушили своята обител, някои от тях, в това число Ратко, се преселили в Зографския манастир. Дали и Фудул последвал примера му, не може да се докаже. Във всеки случай от отговора на този въпрос зависи дали Виенският сборник е бил написан още в Парория, или, което е много по-вероятно, Фудул е донесъл със себе си Хлудовия сборник в Атон, където е предоставил своя български текст на разположение на Ратко, да си направи едно сръбско копие.

4. В последния случай – това е моята теза – Ратко е написал Виенския сборник в Зографския манастир. В процеса на преписването той е добавил възпоминателната приписка за починалия вече Грубадин.

5. От различни исторически извори ни е известно, че в Парория са обитавали не само гръцки и български монаси, но и сръбски. Ратко е първият от тях, който е назван по име.

6. Не е безинтересно да се спомене, че Хлудовият и Виенският сборник са единствената позната на мен двойка от подложка и копие, написани през разглежданата епоха.

Поставих случая с тия два сборника в центъра на моето изложение, защото те са типичен пример за това как чрез строг методичен анализ можем да разширим нашите познания и върху мнимо известни ръкописи и факти или да поправим нашите погрешни мнения за тях.

Стойността на посочените заключения проличава най-добре, когато ги поставим в обща рамка:

В началото изтъкнах, че загубата на писмени паметници в резултат на премествания, разрушения и физическо разложение едва ли е била някъде по-голяма, отколкото в главните средища на Търновската школа.

Аз споменах покрай лаврата на Евтимий, „Св. Троица“, и историческите ѝ предшественици в Парория и Килифарево.

Ако вземем предвид всички данни върху ръкописите от времето на Иван Александър и Иван Шишман, ще получим максимално 16-36 запазени кодекса, които са били написани или в Търново и неговата околност, или в Парория¹². Тяхната поредица започва с Псалтир с тълкувания от 1336/7 г. и свършва вероятно с литургичния свитък от Зографския манастир, в който някои са склонни да разпознаят оригинал на творба на Евтимий. Обаче между всички тия паметници няма, както е известно, нито един, който би могъл да се припише със сигурност на перото на Евтимий или на неговия предшественик на патриаршеския трон, Теодосий (ако оставим настрана Теодосиевия запис в изпратеното от него до Зограф евангелие на Теотокий Псилища). Но и от други съратници на Теодосий и Евтимий, които са ни известни от косвени извори – например Григорий, Роман или „дивния“ Дионисий – липсва всяка следа в самите ръкописи.

Още по-проблематично изглежда ситуацията, ако обърнем внимание на точното време и място на създаването на тези ръкописи. Тогава ще видим, че между смятаните за сигурни 16 паметника само един поризхожда от Парория – нашият Хлудов сборник – най-много два от Килифарево (по-вероятно само Томичевият псалтир) и нито един със сигурност от Евтимиевата лавра или написан по негова поръка!¹³ Напротив: ако изключим, може би, Палаузовия препис на Бориловия синодик, всички те са възникнали още в периода преди основаването на манастира от Евтимий (и, разбира се, преди неговото ръкополагане за патриарх). По-голямата част е била написана през първата половина на XIV в. или в средата на века. С други думи: почти всички тия свидетелства осветяват само предисторията на същинската Търновска школа и могат да послужат като примери за положението, в което Евтимий е започнал своите реформи.

Докато текстолозите и литературните историци се намират в по-изгодно положение, тъй като могат да си служат с по-късни преписи, и то не само с български, този индиректен подход е обикновено неприложим в работата на палеографи, историци на изкуството и графематици. Казаното засяга най-много изследвачите на ортографичната реформа, приписана на Евтимий от Константин Костенечки.¹⁴

Във връзка с това нека припомним думите на Гюзелев за обновяването на Зографската библиотека след Латинското нападение от 1275 г. Въпреки че тогава още не е можел да си послужи с резултатите в работите на Христо Кодов, Стефан Кожухаров и Божидар Райков¹⁵ и очевидно не е бил запознат с публикуваните от мене преди това данни, той твърди с основание (с. 151 сл.): „Въз основа на запазени приписки и бележки към отделни книги се добива общото впечатление, че значителна част от библиотечния книжовен фонд се е натрупала по пътя на дарението. Между дарителите на книги се срещат имената на търновския патриарх Теодосий

II, търновския болярин Младен, велможата Костадин... Преобладаващата част от подарените книги е идвала от столицата Търново, а другите са били от различни краища на страната."

Към „различните краища" днес можем да причислим, както видяхме, и Парория.

Не по-малко значение от подобни дарения са имали за Зографската обител посещенията на редица видни литературни дейци като Фудул, Ратко, Теодосий, но и на самия Евтимий (най-вероятно между 1365-70 г.; и то, както може да се очаква също, в отбранителната кула, Селина). Аз смятам, че не греша в схващането, че Зографският манастир е бил най-доброто хранилище на паметниците от Търновската школа и е запазил най-вярно Търновската традиция¹⁶. Именно затова се радвам, че в скоро време можем да очакваме един илюстриран инвентар на всичките повече от 300 ръкописа на Зографската сбирка, подготвен от колегите Божидар Райков, Стефан Кожухаров и от мене.

БЕЛЕЖКИ:

¹ Измежду малкото студии вж. само Б. Р а й к о в. Книжовни връзки между Търново и Рилския манастир през средновековието. – Старобългарска литература, 15, 1984, с. 3–21 и О. Г у ц у. Движение на средновековната ръкописна книга и проблемът за нейното съхраняване. – Първи междунар. конгрес по българистика. София 23 май – 3 юни 1981. Доклади. Симпозиум Кирило-Методиевистика и старобългаристика. С., 1982, с. 366–383.

² При наличие на музикални знаци и/или художествено оформление (особено миниатюри и илюстрации) ще трябва да включим и 7. музикологични и 8. изкуство-ведчески рубрики.

³ Срв.: К истории исправления книг в Болгарии в XIV веке. I. Время и жизнь патриарха Евфимия Терновского. СПб., 1898 (Репр. с увод от И. Дуйчев: Лондон, 1972), с. 484 и 486.

⁴ Срв. само Св. Н и к о л о в а, Патеричните разкази в българската средновековна литература. С. 1980, с. 36 сл., 387 и пасс.

⁵ В: Палеографическое значение бумажных водных знаков. I. СПб. 1899, с. ХСІХ–СІІІ. След него с филиграните по-подробно се е занимавала сръбската археографка М. Г р о з д а н о в и ч-П а и ч, вж.: Рядък воден знак в малък брой юсови ръкописи от втората четвърт на XIV в. – Пети летен колоквиум по старобългаристика, С. 15–24 август 1989 (под печат).

⁶ С р. G. B i r k f e l l n e r, Glagolitische und kyrillische Handschriften in österreich (=ÖAW. Phil.-hist. Kl. Schriften d. Balkankomm., Ling. Abt. 23). Wien 1975, p. 258–261 (No. II/95); Das Römische Paterikon (ÖAW. Phil.-hist. Kl. Schriften d. Balkankomm. Ling. Abt. 27). Wien 1979, I, p. 55–59, 59–63; II, p. 6, 13–14 et pass. (sub III).

⁷ Въпреки че остава още да се направи пълна текстова съпоставка, по данните от описите вече личи, че двата ръкописа са т.нар. „близнаци" – вж. А. П о п о в. Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова. Москва 1872, с. 462–475 и B i r k f e l l n e r, II. сс.

⁸ За тях вж. м. др. бел.12, както и С и р к у 1898, с. 484 сл. B i r k f e l l n e r 1985, p. 119—120 (No. II/35), J. V a š i c a / J. V a j s, *Soupis staroslovanských rukopisů Narodního musea v Praze*. Praha 1957, p. 224—228 (No. 114), H. M i k l a s, *Zur kirchenslavischen Überlieferung der Häresiengeschichte des Johannes von Damaskus*. — FS für Linda Sadnik zum 70. Geburtstag (=MLS 15). Freiburg i.Br. 1981, p. 323—387 (p. 351 sgg.).

⁹ Вж. H. M i k l a s, *Die Dioptra des Philippos Monotropos. Allgemeine Untersuchung und Text des ersten Buchs*. Diss. Graz 1975, p. XIX — XXXI. Към въпроса за славянския превод на Филиповата „Диоптра“. — Старобългарска литература 2, 1977, с. 169 — 181 (за съжаление с доста печатни грешки). Приписките (според погрешното четене на А. Попов, но с новобълг. превод) се повтарят при П. П е т р о в / В. Г ю з е л е в, Христоматия по история на България. 2. Същинско средновековие (краят на XII — XIV в.). С. 1978, с. 427.

¹⁰ Името Грубадин се среща и в една друга, мъчно разчитаема приписка на л. 49: + гнѣ ми ѿндрѣашъ (?) ѿ грѣѣина ѿн (?).. зо. ги кефалие. ѿтѣ жи... (?) ѿ ѿ юнакъ нѣпо... (?) хѣ...

¹¹ Въпреки усилените издирвания от страна на българските археолози точното местонахождение на манастира все още остава неизяснено, ср. само Г ю з е л е в 1985, с. 91 сл., Ч а в р ъ к о в 1987, 99 сл. и Δ. В. Γ ó ν η ς, *Tò συγγραφικὸν ἔργον τοῦ οἰκουμένικοῦ πατριάρχου Καλλίστου Α΄*. Ἀθῆναι 1980, p. 54 et pass. с пос. там лит., както и материалите от симпозиума, посветен на Странджанския край, за който любезно ме информираха българските колеги (Сборник Странджа, С. 1989).

¹² Ръкописите могат да се подредят в две групи: Първата (която се смята за сигурна от повечето специалисти, занимавали се с проблема) се отличава с наличието на преки метабиблиографични сведения (предимно записки), които позволяват локализиране, докато при другата само библиографични (палеографски и/или графематични) критерии посочват произхода им. Кратки данни за ръкописите от двете групи са приведени в прил. I. При това се появява, разбира се, въпросът, дали да отнесем определения „търновски“ същевременно и към ръкописи, възникнали не в (околността на) самия град Търново, а и на други места, от перото на търновски книжовници. В крайна сметка чисто типологическо значене придобива терминът в палеографската и графематичната литература, когато се говори за „търновски калиграфичен (литургичен) устав“, „поп Герасимовото (александрийско) писмо“ и пр. (т.е. различни стилове), респ. „Евтимиева редакция“, „търновска предевтимиева редакция“; ср. в това отношение само Е. К о ц е в а, *Александрийско-попгерасимово писмо в български ръкописи от втората половина на XIV в.* — Старобългарска лит. I, 1971, с. 369—401, Ж. М и щ е н к о, Някои особености на Търновския устав от XIV в. — *Palaeobulgarica* 10, 1986, I, с. 6—19 и II, 1987, 2, с. 74—84 и H. M i k l a s *Paläographische und graphematische Aspekte der kyrillischen Schriftentwicklung in Bulgarien (bis zum 14. Jh.)* — R. Lauer/P. Schreiner (Hsd), *Kulturelle Traditionen in Bulgarien* (=Abh. d. Adw in Göttingen. Phil.-hist. Kl. Dritte Folge 77). Göttingen 1989, p. 68—90.

¹³ Относно Килифаревските р-си вж. обаче К у е в 1986, с. 165 сл. и Д. К а р а д ж о в а, Търново и Търновско в приписките на старите български книжовници. — В настоящия том.

¹⁴ Вж. H. M i k l a s, *Slavische Sprachreformatoren in West und Ost: Der Fall des Tschechen Jan Hus und des Bulgaren in serbischen Diensten*, Konstantin von Kostenec. — *Die Welt der Slaven* 34.1 (N.F.13.1), 1989, p. 18—31 пос. там лит.

¹⁵ Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света гора. С. 1985.

¹⁶ От XV в. насам с него започва да конкурира в това отношение Рилската обител, вж. Б. Райков, Хр. Кодов, Б. Христова, Славянски ръкописи в Рилския манастир в два тома. I. С. 1986, с. 8—10 и бел. I.

Приложение I: Български ръкописи от XIV в., свързани с ТКШ

а. *Търново или неговата околност*, група I:

1. София, БАН 2 (Софийски псалтир, Иван Александров песнинец, Куленски песнинец..., а. 1337) – ср. Куев 1986, с. 254, Гюзелев 1985, с. 124 (№ 7), 147, 173сл., 180 (№ 3), 194, 226сл., Чавръков 1987, с. 71, БРК 86, БР 63.

2. Ленинград, ГПБ Погодин 58 (Митрофанов или Погодински пролог, а. 1339, Велика лавра „Св. Богородица Пътеводителка“) – ср. Куев 1986, с. 100 (№ 12), Гюзелев 1985, с. 124, (№ 10), 140, Чавръков 1987, с. 73, H. Miklas, Kyrrilomethodianisches und nachkyrrilomethodianisches Erbe im ersten ostslavischen Einfluß auf die südslavische Literatur. – K. Trost/E. Völkl/E. Wedel (Hsg), Symposium Methodianum (=Selecta slavica 13). Neuried 1988, p. 437—471 (p. 459:Fa6).

3. Москва, ГИМ Синод. 38 (Поп Филипов сборник, са. а. 1345) – ср. J. Sch r ö p f e r (Hsg), Die slavische Manasses-Chronik. Nach der Ausgabe von Joan Bogdan (=Slavische Propyläen 12). München 1966, Куев 1986, с. 37, 40, 45, 250 сл., 253сл., Гюзелев 1985, с. 90, 174сл., 180 (№ 5), 216, 224, Чавръков 1987, с. 72, 132, ПС 501.

4. Рим, Vatic. slav. 2 (Манасиева летопис, са. а. 1345) – ср. Sch r ö p f e r 1966 (Var.), И. Д у й ч е в, Летописи на Константин Манаси. Фототипно издание на Ватиканския препис на среднобългарския превод. С. 1963, И. Д у й ч е в, М. А. С а л м и н а, О. В. Т в о р о г о в, Среднобългарский перевод хроники Константина Манасии в славянских литературах. С. 1988 (вар.); Куев 1986, с. 49сл., 251, Гюзелев, 1985, с. 69, 124 (№ 12), 142, 177, Чавръков 1987, с. 72, 75, БРК 88, А. Джурова, К. Станчев, М. Япунджич, Опис на славянските ръкописи във Ватиканската библиотека. С. 1985, с. 41—51.

5. Крк, манастир 4 (Висарионов патерик, а. 1364, Лавра „Св. архангел Михаил“) – ср. Сирку 1898, с. 467сл., Гюзелев 1985, с. 125 (№ 13), Чавръков 1987, с. 73, Д. Богдановић, Инвентар Кирилских рукописа у Југославији (XI—XVII века). (=САНУ. Сб. за ИЈК Српског народа, I од., књ. 31). Београд 1982, № 1084.

6. Москва, ГИМ Барсов 115 (Тълк. еванг. на поп Теотокий Псилица, а. 1348) – ср. Куев 1986, с. 145, 246сл., Гюзелев 1985, с. 125 (№ 17), 139, 140, 156 (№ 7), Чавръков 1987, с. 73, 128, ПС 503, Кодов, Райков, Кожухаров 1985, с. 10.

7. Ленинград, ГПБ f.I.376 (Иван Александров или Лаврентиев сборник, а. 1348) – ср. К. Куев, Иван Александровият сборник от 1348 г. С. 1981; Куев 1986, с. 37, 40, 44, 123, 244сл., 254сл., Гюзелев 1985, с. 90, 125 (№ 16), 131, 175сл., 224, Чавръков 1987, с. 72сл. ПС 505, БРК 90.

8. Ленинград, ОИИ Русск. секция Лихачев оп. I.502 и Москва, ГБЛ Егор. I (Пандекти на Никон Черногорец, след а. 1348) – ср. Куев 1986, с.

145, 246сл., Гюзелев 1985, с. 125 (№ 18), 139, 140, 152, 156 (№ 8), 170, Чавръков 1987, с. 73, 128, ПС 647—648, Miklas 1981, р. 356, Кодов, Райков, Кожухаров 1985, с. 10.

9. София, НБКМ 674 (Първославов сборник, Сб. от 16 слова на Григорий Богослов, са. а. 1360) – ср. Гюзелев 1985, с. 69, 126 (№ 35), 138, Чавръков 1987, с. 74, БРК 104, БР. 82.

10. Лондон, British Museum Add.ms. 39627 (Иван Александрово или Лондонско четвроевангелие, а. 1356) – ср. Л. Живкова, Четвроевангелието на цар Иван Александър. С. 1980 (нем. изд.: Recklinghausen 1977); Куев 1986, с. 37, 40, 58сл., 123, 254сл., 258сл., Гюзелев 1985, д. 69, 90, 126 (№ 30), 142, 176сл., Чавръков 1987, с. 71, 74сл., 132, БРК 99, R. C l e m i n s o n, A. Union Catalogue of Cyrillic Manuscripts in British and Irish Collections. London 1988, р. 121—123 (No. 78); пълно издание на паметника се подготвя за печат от мен.

11. Атон, Зографски ман. 54 (И. 41; Id2) (Зографоски или Лалоев апостол, а. 1359) – ср. Куев 1986, с. 236сл., Гюзелев 1985, с. 125 (№ 31), 138, 152, 156 (№ 9), Чавръков 1987, с. 69, 73, Кодов, Райков, Кожухаров 1985, с. 101сл. и Т. С—СIII.

12. Букурещ, Patriarhat slav I. (Германов сборник, а. 1359) – ср. Куев 1986, с. 38, 261сл., Гюзелев 1985, с. 90, 126 (№ 32), 139сл., БРК 100.

13. Москва, ГИМ Муз. 2752 (Томичов псалтир, са. а. 1360) – ср. Куев 1986, с. 40, 122сл., 245, 254сл., Гюзелев 1985, с. 69, 90, 94, 127 (№ 37), 142, 177сл., Чавръков 1987, с. 74, 75, ПС 654, БРК 102.

14. Рила, НМРМ 3/II и Ленинград, ГПБ Q.I.747 (Рилска лествица, а. 1364, Усте) – ср. Райков 1984, с. 6, Т. I., Гюзелев 1985, с. 127 (№ 39), 161 (№ 2), 164, Чавръков 1987, с. 74, БРК 103, БР 66 и ПС 509.

15. София, НБКМ 289 (Палаузов препис на Бориловия синодик, от края на XIV в.) – ср. Гюзелев 1985, с. 170, 194, 220сл., Чавръков 1987, с. 62сл., БРК 124, БР. 114.

б. *Търново или неговата околност*, група II:

16. Ленинград, ГПБ Погодин 1054 (Лествица с доб., нашата част от средата на XIV в.) – ср. Кл. Иванова, Български, сръбски и молдо-влахийски ръкописи в сбирката на М. Н. Погодин. С. 1981, с. 308—325 (№ 63), Куев 1986, с. 100сл.

17. Атон, Зографски ман... (И. 105; IIr5) (Празничен миней, втора пол. на XIV в.) – ср. Н. Miklas, Ein Beitgrad zu den slavischen Handschriften auf dem Athos. – Palaeobulgarica I, 1977, 1, р. 65—77 (р. 70, 73), Гюзелев 1985, с. 127 (№ 45), 156 (№ 11), Чавръков 1987, с. 73, 128.

18. Брашов, Sf. Nicolae 34 (Брашовски миней, 3. четв. на XIV в.) – ср. Куев 1986, с. 37сл., Гюзелев 1985, с. 90.

19. Рила, НМРМ 3/10 (Лествица, 2. пол. на XIV в.) – ср. Райков 1984, с. 6сл., Гюзелев 1985, с. 163 (№ 1), БРК 114, БР. 88.

20. Рила, НМРМ 1/16 (Тактикон на Никон Черногорец, 2. пол. на XIV в.) – ср. Райков 1984, с. 8сл. и Т. 23, Гюзелев 1985, с. 164 (№ 6), БРК 121, БР. 90.

21. Рила, НМРМ 3/7 (Паренесис на Ефрем Сирий, 2. пол. на XIV в.) – ср. Райков 1984, с. 8, Гюзелев 1985, с. 163 (№ 3), БРК 105, БР. 91.

22. Рила, НМРМ 3/13 (Монашески сборник, 2. пол. на XIV в.) – ср. Райков 1984, с. 8, Гюзелев 1985, с. 163 (№ 4), БРК 113, БР. 95.

23. Рила, НМРМ 3/14 (Варлаам и Йоасаф, 2. пол. на XIV в.) – ср. Райков 1984, с. 8 и Т. 2., Гюзелев 1985, с. 163 (№ 5), Чавръков 1987, с. 75, БРК 117, БР. 99.

24. Оксфорд, Bodl. Cromwell 4 (Слова на авва Доротея и др., 3. четв. на XIV в.) – ср. А. Реппингтон, Един Търновски ръкопис в Оксфорд. – Първи междунар. конгрес по българистика, София 23 май – 3 юни 1981. Доклади. Симпозиум Кирило-Методиевистика и старобългаристика. С. 1982, с. 412–418, Слемпсон 1988, 260–262 (No. 162 – приведената от с. 425 приписка би трябвало да се чете така: „вѣтъ да доротеи прѣмнитомъ. и почтеномъ“).

25. Шумен, Окръжен Истор. музей 2 (конволют: Патеричен сб., 2. пол. на XIV в.) – ср. Е. Узункова, Проучване на търновската литературна традиция за състава на патериците. – В този сборник.

26. София, НБКМ 3 (Псалтир, от края на XIV в.) – ср. Е. Коцева, Евтимиев служебник. Софийски препис от 80-те години на XIV век. С. 1985, с. 20, БРК 126, БР. 102.

27. Рила, НМРМ 1/9 (Четвероевангелие, от края на XIV в.) – ср. Райков 1984, с. II, Гюзелев 1985, с. 164 (№ 8), БРК 136, БР. 104, Райков, Кодов, Христова 1986, с. 31–33 (№ 6) и Т. XXIII.

28. София, НБКМ 231 (Евтимиев служебник, от края на XIV в.) – ср. Коцева 1985, Райков 1984, с. 11сл., Гюзелев 1985, с. 69, 127 (№ 49), 132, 164, 170, Чавръков 1987, с. 83, БРК 123, БР. 110.

29. Рила, НМРМ 2/27 (Своден патерик, от края на XIV в.) – ср. Райков 1984, с. 8, Гюзелев 1985, с. 163 (№ 2), БРК 131, БР. 112.

30. Атон, Зографски ман. (И. 171, Ст. 103; IIr6) (Зогр. сборник, от края на XIV в.) – ср. Коцева 1985, с. 16сл., БРК 125.

31. Рила, НМРМ 4/7 (Хомилетичен сборник, край на XIV в.) – ср. Райков 1984, с. II, Гюзелев 1985, с. 164 (№ 7), БР. 113.

32. Атон, Зографски ман. (Зографски пергаментен свитък, край на XIV в.) – ср. Е. Калужнякски, Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymus (1375–1393), Wien 1901 (репр. с увод от И. Дуйчев: Лондон 1971), с. СII. 283–306; Коцева 1985, с. 10сл., 16сл.

в. Парория, група I

1. Москва, ГИМ Хлудов 237 (Монашески сборник, 40/50-те години на XIV в.) – ср. Гюзелев 1985, с. 92, 125 (№ 14), Чавръков, с. 102 и горе в текста.

г. Парория, група II:

2.-4.: Ср. М. Грозданович – Паич, Рядък воден знак в малък брой юсови ръкописи от втората четвърт на XIV в. – Пети летен клоквиум по старобългаристика, София 15–24 август 1989 (под печат).

Лит.: БР=Б. Христова, Д. Караджова, А. Икономова, Български ръкописи от XI до XVIII век запазени в България. Своден каталог. I. С. 1982. БРК=К. Калайджиева (гл. уредн.), Българска ръкописна книга, X–XVIII в. Каталог изложба. С. 1976. ПС=Н. Б. Шел-

м а н о в а. Предварительный список славяно-русских рукописей XI—XIV в., хранящихся в СССР (для „Свободного каталога” рукописей, хранящихся в СССР, до конца XIV в. включительно). — АЕ за 1965 год. 1966, с. 177—272. За другата лит. вж. горе в текста!

Приложение II: Частичен превод на „Диоптра” от Филип Монотроп, според преписа Виена, ÖNB sl. 42, с разночетения от р-с Москва, Хлудов 237. — Philippi Monotropi (Solitarii) Dioptra. Excerptum libri V secundum cod. Vind. sl. 42:

- f. 231r31b Петъ дѣланіи соу. нхже рѧ згажаѧ
боу. прѣвое, чистаа мѣтва. вѣто-
роє, пѣниє, или съ множѣтвѣ
35b вратей, или на едѣнѣ. третіє,
чѣтениє вѣтѣвнѣ словесъ дѣхо-
внѣ. четвъртое, волѣвнѣю срѣца.//
f. 231v1a памѣ ѡ сѣгрѣшеніи ѡ сѣмрѣти, и
ѡ боущоу моуцѣ. петое роуко-
дѣлиє... расоуженіє вѣщѣ.
Еци же, ѡва соу по истинѣ добра. ѡ-
ва же, зла. ѡва же посрѣдѣ, и по исти-
нѣ добраа; моудрѣ. правда. цѣло-
моудріє. и моужество. по исти-
нѣ же зла, немоудрованиє. непра-
ва. влоужениє. и страхованіє.
10a посрѣкнє же. богатѣство. нищета.
сла. и неславіє. здравіє. и немош.
многоруучениє. и ненаоученіє. и
прочаа. посрѣкнє же глєт се. по
своиствоу, ни по истинѣ добра. ни
15a по истинѣ зла. нѣ по потрѣбѣ, и-
мати или снѣ или ѡно вывшенѣ.
іакоже богатѣство, добро іє, по
мѣтѣни разѣаємо. зло же по сла-
стєхъ сѣнѣдаємо. пѣвно же и ни-
щета. добра іє. трѣпѣливѣи блго-
дарєствѣни на наоучающа. зла
же, хоуленіа, и несвободнѣ ѡ еже
не сѣтрѣпѣти ражающа. добро и
20a сла, егда смѣреномоудрію на на-
оучаєть. и боушон славѣ наслѣдіє.
зла же, егда раволѣпнє, и за стра-
ха члѣвѣскаго и славы вѣсѣ сѣдѣ-
ваєть. добро и здравіє, егда въ ѡ-
годиє боу. и въ дѣланиє заповѣ-
25a дѣ его. снѣ истѣцаваѧ. зла же,

35a	егда къ влоуѣженію, и къ неправдѣ- мь. поѣвно, и волѣзнь, добра же егда бл҃годари-и поспѣшнициюу сию имати къ вестрѣтию. зла же егда къ небл҃годаренію и хоула и къ гаростѣ прив'одитъ. добро и многочучение, егда къ наказа- нію и къ пол'за, къ неправдоуемы- мь сию имати. зла же, егда къ тѣ- цеславию. и поспѣшнициюу непра- вдѣ. добро и ненаоученію, егда оуправлѣтъ на повинovati се къ вѣ- децимь. и ѿ ни прѣводити се. по- лезным же и къ потрѣбнымь. зла же, егда своегоу ненаученію пови- ноует' се съставляѣти. и не къ вол'шій пѣе повинет' се поѣвно же и прочаа всѣ. бл҃гшродіе. и небл҃городіе. бл҃голѣ- пніе. и нелѣпота. доврогласіе. и не- лѣпогласіе. крѣпѣ. и немоушъ. скорость и моудость. на всако дѣло разоумѣннѣе. и неразумѣннѣе. и къ слоужбамь искоуство. снѣ вѣѣ іакоже гл҃е посрѣднѣ соу. и ѿ доврѣ снѣ истѣцаваеи, ничтоже ѿ сихъ не ѿтѣцетит се іакоже бл҃женнѣи іѡвѣ. въ ѿбоихъ ко искоути се, бл҃го- искоусень іави се, и непокѣдѣмь. и въ всемь бл҃гшоугоди боу. іакоже не веици виноваты творити. нич- тоже въ ѿ ба дано на зло. нѣ развр- шеное наше произволенію, и нечио- вѣстваннѣе наше дѣше ѿ сѣ разоу- женію. ѿ своего волю ѿ сѣ попл- зению. и ѿ самогодіа. и ѿ стрѣти. и бж҃ий. и еговѣи заповѣдей невѣрѣ- женію.:
f. 231v1b	
5b	
10b	
15b	
20b	
25b	
30b	

Variae lectiones cum correctionibus e cod. Mosq. Chludov. 237 ff. 190r18-190v6:

Р. 231r33 иѣннѣ. 36b волѣзнѣа срѣца 231v1a съгрѣшеніихъ. 5а же, посрѣднѣ 6а добраа, 13а се, 14а свойствъ 15а вѣкзшаемо>имати! 19а инѣдаемо>сѣн- 21а наоучаѣца 22а хуленіа 23а ражаѣца 26а раболѣпнѣе. 27а дѣваеѣ>сѣ- 30а еѣо, 32а

пѡвно 34а сѣѣ же, 231v2b сѣѣ 6-7b полезныиѣ 10b вѣр>повинуѣт сѣ всѣ. 14b
 скорость. всѣко 15b разумыиѣ>разумѣныѣ 16b сѣѣ 18b истѣцавалѣ>истѣцавалѣи
 19b ѡтѣцѣит сѣ>ѡтѣцѣит сѣ 24b а на>нѣ 26b нечювестѣвныѣ нашѣ дѣшѣ 27b
 своѣѣ волѣ ѡ.

Цитати, приписки:

ѣтаго нѣкона оустѣвъ послѣшествоваѣ бжѣтвенныи писанѣи.
 о странноприѣти юже на цѣркви. и инѣхѣ словесѣ дѣшеполезныхѣ.

всѣ всако нѣ нѣ

сѣѣ главѣзнѣ изведѣ ѡ кнѣгы глѣмѣѣ дѣѡпѣтра ѡ гр<чѣ>ска на вѣлѣгарское:-
 + а се грѣвадинѣ грѣшнѣ писѣ кѣпалинѣ ѡ кулѣ заграѣкон /
 и аще тѣко прочѣте сѣѣ словѣца. молю ви братѣе. рѣцѣте /
 бѣ да прости. грѣшноѣ грѣвадина. а васѣ бѣ.

сѣѣхѣ двѣѣхѣ главѣзнахѣ испѣса Фѣлѣ /прѣведѣше из грѣцѣка на
 вѣлѣгарѣско. /< ко>гы вѣхѣмѣ вѣ парѡѣриѣ вѣсѣ братѣа.

+ гѣѣ ми ѣндрѣашѣ (?) ѡ грѣѣ дина ѡн (?)..во.ги кѣфалиѣ. ѣтѣ жи.. (?) ѡ ѡ
 юнакѣ непо... (?) хѣ...